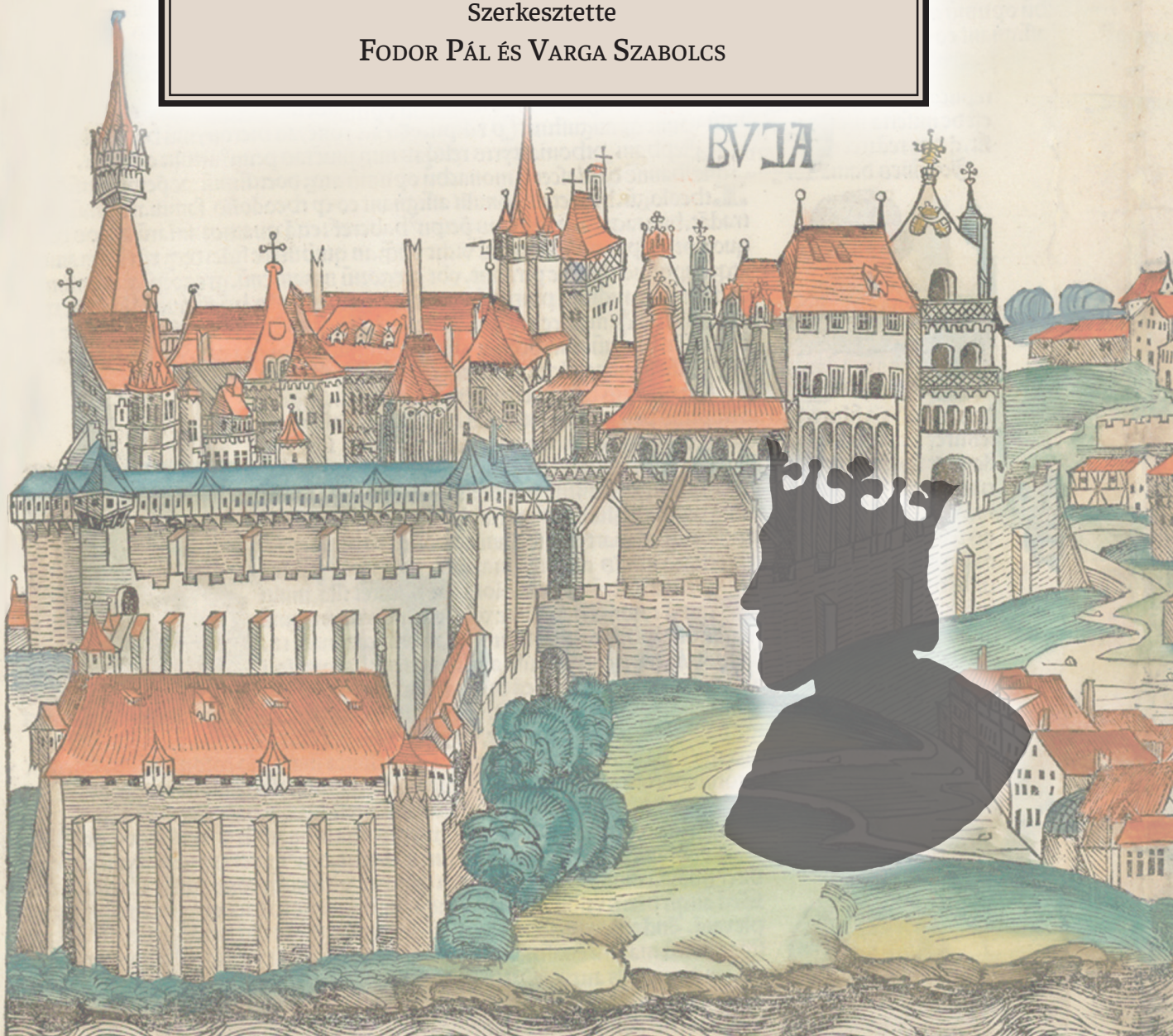

Buda vrbs hungarie clarissima regum sedes: in litore danubij sita: hungaria enim ultra ⁊ citra danubij latissimas terras occupat: quod citra danubij est: olim pannonia fuit. que ab oriente mesiam ab occidente noricum habuit. septentrione ei danubius. austrum illirici montes excepere: que transdanubij hungaria iacet: pars que nunc transsilvania vocatur: antequam germanis fuisset: etiam ⁊ saxoniam latissimam occupant vicina wallachiam: que nunc transsilvanie que gepidarum fuit: vbi aque riuus habet: sive venetia: multiplica- manas al- longobar- onis positi oda fratre Et ex inna Et in sub eda vel bu

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

EGY ELFELEDETT MAGYAR KIRÁLYI DINASZTIA: A SZAPOLYAIK

Szerkesztette
FODOR PÁL ÉS VARGA SZABOLCS

A SZAPOLYAIK „HAGYATÉKA”

SZAPOLYAI-KINCSEK A FORRÁSOKBAN

Ifjabb Kemény Lajos 1888-ban tette közzé Szapolyai János ingóságainak 1538 körül készült összeírását, amely Kassa város levéltárában maradt fenn.¹ Mindmáig ez a legtöbb, amit a Szapolyai-kincstár tárgyairól tudhatunk. Nem ismert, hogy a jegyzék pontosan milyen körülmények közt készült, hiszen nemcsak Szapolyai kincsei szerepelnek benne, hanem az 1536-ban elhunyt Országh János váci püspök Váradra vitt javai is. Az is valószínűsíthető, hogy a listában nem a teljes Szapolyai-kincstárat írták össze. A díszfegyverek, ruhák, használati ezüstök felsorolása mellett „tényleges” kincstári darabot viszonylag keveset találunk benne, csak az első ládában regisztráltak nagyobb értékű tárgyakat, főleg ékszereket. A latin nyelvű jegyzék ezeket sajnos többnyire csak sommásan írta le: említ például értékes gyűrűket, kereszteket, függőket, régi pénzeket, erszényekben tartott „régiségeket” (*diversae antiquitates*) vagy „drágaságokat” (*diversae res preciosae*), melyekről azonban e felsorolásból lényegében nem tudunk meg semmit.

Gyémántos unikornis

A néhány részletesebben leírt, tehát adott esetben később is felismerhető tárgy között alig van olyan, amelyet vizontlátnánk más forrásokban. Kivételt képez egy hegyes gyémánttal és más drágakövekkel díszített „unicornis”, amelyet János király ingóságai közt egy kis tokban jegyeztek fel (*„in una scatula parva est unicornix cum lapide adamante pisso et aliis lapidibus ornatus”*). Az „egyszarvú” szarva a korabeli uralkodói-főnemesi kincstárak keresett darabja volt, hagyományosan a narvál hegyes, tekeredő agyarából készítették. Legismertebb példája a Habsburgok kincstá-

* Tudományos főmunkatárs, BTK Művészettörténeti Intézet; bubryak.orsolya@btk.mta.hu. A tanulmány készítését az NKFIH K 129362 sz. projektje támogatta, a bécsi levéltári kutatásokat az MTA Alfred és Isabel Bader művészettörténeti ösztöndíj tette lehetővé.

¹ Ifj. Kemény Lajos, János király kincseinek s ruháinak összeírása. *Történelmi Tár* 11 (1888) 566–571. Az évszám nem az első lapon, hanem az Országh János váci püspök Váradra került kincseit lajstromozó oldalon található.

rának híres „Ainkhürnje”, amely eléri a 243 cm hosszúságot.² Sok esetben megmunkálták: serlegeket, pásztorbotot, jogart, fegyvermarkolatot stb. készítettek belőle. Tekintettel azonban arra, hogy Szapolyai kincstárában az „unicornist” egy kis méretű tokban tartották, itt aligha lehetett szó egy teljes szarvról. Arra következtethetünk, hogy a tárgy viszonylag kis méretű volt. Mivel drágakövek is díszítették, leginkább valamiféle ékszerként képzelhetjük el, s ez esetben nem biztos, hogy az anyaga miatt nevezték unikornisnak. Gondolhatunk egy olyan egyszerű mintázó függőre is, amelynek szarvát az említett hegyes gyémántból alakították ki.

A történetírói hagyomány szerint Szapolyai János „unicornisát” a fia, János Zsigmond örökölte meg, aki azt később bizalmasának, Bekes Gáspárnak adta, majd tőle Fogaras elfoglalásakor Báthory István birtokába jutott. Ő magával vitte Lengyelországba, és végrendeletében a következő erdélyi fejedelemnek, Báthory Zsigmondnak hagyta.³ Bár Szamosközy István szerint a fejedelem többször is kérte, a lengyel kincstárból nem adták ki. Inkább 30 000 forintot ajánlottak helyette, ám úgy tűnik, végül ezt sem fizették ki.⁴ Báthory István lengyel király végrendelete azonban ellentmond ennek a történetnek. Eszerint az uralkodó a nála lévő „unicornist” a fenti összeg ellenében eleve a lengyel koronakincstárból váltotta meg, azaz nem Bekestől vette el, és az ékszer az erdélyiek nevében az oszmán szultánnak hagyta. Fenntartotta azonban a lehetőséget a lengyel rendek számára, hogy a tárgyat, ha akarják, visszaválthassák.⁵ Báthory szemében tehát méltó ajándék volt ez a szultán számára, ami arra utal, hogy egy „valódi” unikornisszarvról volt szó, amelynek értékét éppen mitikus ereje biztosította, és ez tette alkalmassá arra, hogy egy uralkodó kincstárát gazdagítsa. Azaz Szapolyai ékszere és Báthory hagyatéka valójában két különböző tárgy volt.

Szamosközy tehát tévedett a tárgyakkal kapcsolatban, de ettől még egyes információi lehetnek helytállóak. Jó példa erre, hogy elmondása szerint a tárgy János Zsigmondtól került Bekes Gáspárhoz, és ő valóban őrzött egy ilyen ékszer. Végrendeletében, mint legértékesebb ingóságát, egy unikornis (formájú?)

2 Wien, Kunsthistorisches Museum, Weltliche Schatzkammer, ltsz. Schatzkammer WS XIV 2.

3 Szilágyi Sándor (szerk.), *Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. IV. Vegyes főljegyzések.* (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, XXX.) Budapest, 1880, 64–65. 1583 és 1596 közt Báthory Zsigmond többször is érte küldetett.

4 Gyulaffi Lestár követségeiről, Szamosközy értesüléseit pontosítva: Bibor Máté János, Gyulaffi Lestár lengyelországi követjárásai. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 12 (2005) 121–144.

5 A végrendelet vonatkozó passzusa: „*Et quoniam potentia Turcica est tanta, ut viribus sufficere nequeant, ad conciliandam imperatoris Turcarum benevolentiam unicornum illud, a Palatino Lublinensi propria mea pecunia redemptum, instituta solenni legatione in nomine Transylvanorum imperatoris Turcarum protunc constituto, praesentandum committo; quod eo facilius regni Poloniae status et ordines concedent, si illis tritum illud in mentem venerit: »Tua res agitur, paries cum proxima ardet«. Verum, si tamen tanta esset aliquorum ingratitude (quod non credo), ut illud exequi nollent, at saltem pecuniam triginta millia florenorum pro unicornu erogatum reddat, unde donationem eo nomine amplum Transylvani curebunt.*” (Kelt: Niepolomice, 1585. május 12.) Közlte: Veress Endre (szerk.), *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. 1576–1586.* (Monumenta Transsilvanica) Kolozsvár, 1944, No. 805. A lengyel koronakincstár 1658-ig Lublón őrizték, ezért említi a testamentum a lublói várnagyot. Vö. Divéky Adorján, Magyar–lengyel művészettörténeti adatok. *Művészettörténeti Értesítő* 2 (1953) 186.

függőt hagyott elsőszülött fiának, amelynek megőrzését a feleségére bízta. „Az unicornis násfát hagyom öregbik fiamnak Békés Lászlónak. Az öreg gyémánt gyűrűt hagyom kisebbik fiamnak Békés Gábielnek. [...] Mind az unicornis, mind az gyűrű, mind az ház lígyen az én feleségem keziben, míg az én nevemet viseli; ha firhez menne, adja azokat is ücsém Békés Gábor kezében.”⁶

Aranyozott ezüstoltár a budai várkápolnában

Nem az ingóságjegyzék az egyetlen forrás, amelyből a Szapolyaiak birtokában lévő műtárgyakról értesülhetünk. Szerencsére más adatokkal is rendelkezünk, sok esetben igen nagy értékű tárgyakról. Az egyik legkorábban említett – és vélhetően a legnagyobb anyagi és művészi értékkel bíró – alkotás egy zománcdíszes, aranyozott ezüst oltártábla volt, amely nagy valószínűséggel Szapolyai János tulajdonából került utolsó ismert őrzési helyére, a budai királyi palota Alamizsnás Szent János-kápolnájába.⁷ A várkápolna kincseit és ereklyéjét a mohácsi csatavesztést követően Mária királyné 1526-ban elszállíttatta. Közülük néhány miseruhát Nádasdy Tamás a rákövetkező években visszajuttatott, a többi Pozsonyba, majd Nagyszombatba, illetve Bécsbe került.⁸ Az értékeitől megfosztott kápolnát az új uralkodónak kellett királyi rezidenciához méltóvá tennie. Feltehetően ekkor hozatta ide Szapolyai a hagyomány szerint anyjától, Hedvig tescheni hercegnőtől származó paramentumot.

Buda 1541. évi ostromakor azonban újra kiürítették a kápolnát: ekkor Szapolyai hű embere, Péter káplán csomagolta össze az értékesebb kincseket – köztük ezt az oltárt is –, és a kétládányi klenódiummal Eperjesre menekült. Sógora, a korábbi budai főbíró, az 1541-ben I. Ferdinánd oldalára állt Pálczán Péter azonban az eperjesi városbíróval lefoglaltatta a kincseket, amelyeket aztán Werner György sárosi kapitány a király nevében zár alá vett.⁹ A kincsekről ezután pár évig nincs hír, majd 1544-ben a városi tanács megpróbálta megvásárolni azokat. Azzal a kéréssel fordultak Ferdinánd királyhoz, hogy adósságainak elengedése fejében engedje át e paramentumokat Eperjesnek. Ő ekkor biztosokat

6 Barabás Samu, Békés Gáspár végrendelete. *Történelmi Tár* 14 (1891) 146.

7 A kápolnáról részletesen: Knauz Nándor, A budai királyi várpalota kápolnája. *Magyar Tudományos Értekező* 1 (1862) 41–63, 333–341; Kumorovitz L. Bernát, A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15 (1963) 109–151.

8 További sorsukhoz lásd Takáts Sándor, A budai várkápolna régi kincseiről. *Archaeologiai Értesítő* (Új Folyam) 23 (1903) 173–179; Knauz, *A budai királyi várpalota*; Boda Zsuzsanna, Alamizsnás Szent János kultusza és annak emlékei Magyarországon. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.), *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2000/3.) Budapest, 2000, 220–230; Zuzana Ludikova, A budai egyházi kincsek sorsa Pozsonyban. In: Réthelyi Orsolya et al. (szerk.), *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapest, 2005, 115–121.

9 Takáts Sándor, A budavári királyi Szt. János kápolna kincsei. *Archaeologiai Értesítő* (Új Folyam) 21 (1901) 287–288; Bessenyei József, Ami a budai tanács „árulása” után következett. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29 (2001) 24.

küldött a kincsek felmérésére, akik részletes jegyzéket vettek fel a művekről, innen ismerjük az oltár leírását is.¹⁰

A zománcdíszes ezüstitáblán a leltár szerint a *Háromkirályok imádása* volt látható, a kompozícióban a Betlehemi csillagot egy hatalmas ametiszt jelenítette meg, a predellán pedig a *Betlehemi gyermekgyilkosság* kapott helyet. Az ezüst súlya 29 és ½ márká és két lat, tehát több mint 8 kg volt.¹¹ 1545 áprilisában Ferdinánd úgy rendelkezett, hogy a nemesfémtartalmú kincseket inkább olvasszák be, és értékét fordítsák a bécsi, valamint komáromi erődítések építésére, de a miserruhákat, illetve néhány kelyhet Eperjes megtarthat. Mégsem így történt, mert közel egy évtizeddel később, 1554. március 8-án Ferdinánd már azt nyugtázta, hogy a budai templomi kincsek hiánytalanul (*„totaliter et sine defectu”*) megérkeztek Bécsbe. Teljesen egyértelmű, hogy a korábbi vélekedéssel szemben sem az ezüstoltárt, sem a többi nemesfém tárgyat nem olvasztották be: az ekkor kelt átvételi elismervényben felsorolt paramentumok közt ugyanis a Háromkirályok-oltár is felismerhető: *„[...] item tabulam argenteam cum imaginibus trium magorum”*.¹² Ez tehát a 16. század közepén bizonyosan Bécsbe került – és itt el is veszítjük nyomát: a Habsburgok kincstárának későbbi inventáriumaiiban már nem említik.

A SZAPOLYAI-KINCSTÁR SZÓRÓDÁSA

A Szapolyai-kincstár nagyobb része nagy valószínűséggel 1540 után is egyben maradt, hiszen nem sokkal János király (1. kép) halála előtt megszületett fia, János Zsigmond (2. kép), aki apja vagyonának törvényes örököse volt. Bár minden bizonnyal kikerültek a kincstárból egyes darabok Szapolyai halála után is,¹³ az ingóságok nagyobb arányú szóródásával általában inkább egy-egy család kihalálását követően kell számolnunk, ami a Szapolyaiak esetében 1571-ben, II. János király, azaz ismertebb nevén János Zsigmond halálával következett be. Ezt iga-

10 Az ügyre vonatkozó iratok: Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (= AVA FHKA), Hoffinanz Ungarn (= HFU), r. Nr. 1. Konv. 1544. fol. 40; Uo. r. Nr. 4. Konv. 1553. Sept. fol. 5–16; Konv. 1554. s. d. fol. 3–14.

11 ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 4. Konv. 1553. Sept. fol. 6v. *„Erstlich ist ein ganntz Silbern vergolt Tafeln, in Gestalt aines Altars. Im corpus ist ain Marien bilt silbern vergolt, unnd in geschmelztem glaßwerckh, die hailigen drey Khunig so dem kindlen Jesu das Opffer furbringen, darüber ain silbern vergolt(er) stern darinnen ain Amatistel ainer halben arbes groß: undten im fuess des Taffelins ist der unschuldigen kindlein mordt auch in geschmelztem Glaswerk. Dieses Taffeln, so des Khünig Hansen Muetter gewesen, silber sambt dem schmelztwerckh, welches die goltschmidt von kunst wegen an Silbers stat geachtet, wigt hungerisch 29 ½ Mark, 2 Loth.”* Szövegét (kisebb eltérésekkel) idézi: Takáts, A budai várkapolna, 178. Fontos különbség, hogy a forrásszövegben említett Mária-alak – szemben a Takáts által közölttel – nem „faragott” (*geschnitzt*), hanem „zománcozott” (*geschmelzt*) volt.

12 ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 4. Konv. 1554. s. d. fol. 3, 14. A rövid leltár szövegét más forrásból kiadta: Franz Kreydzi, Urkunden und Regesten aus dem K. u. K. Reichs-Finanz-Archiv. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses in Wien* 5 (1887) Reg. 4223. LXVII.

13 Ismertek például Izabella királyné Lengyelországba küldött ajándékai: Divéky, Magyar–lengyel adatok, 185.

1. KÉP. ERHARD SCHÖN: SZAPOLYAI JÁNOS PORTRÉJA, 1539 KÖRÜL,
FELIRATA: „JOHANS VON GOTTES GNADEN KÖNIG ZU HUNGERN”
FOTÓ © COMMONS.WIKIPEDIA

2. KÉP. NICOLO NELLI: JÁNOS ZSIGMOND OPULIAI HERCEG KÉPMÁSA, 1566
FELIRATA: „IOHANNES SIGISM. HUNG. REGIS FILIUS DUX OPOLIENSIS”
FOTÓ © TRUSTEES OF THE BRITISH MUSEUM

zolja János Zsigmond 1567-ben fogalmazott végrendelete is,¹⁴ amelyben udvartartása tagjai, erdélyi hívei és anyja lengyel rokonsága közt osztotta szét igen bőkezűen kincstára darabjait. Ezek között még koronázási jelvények is voltak, melyek a krakkói királyi kincstárba kerültek. Állítólag maga Báthory István is egy János Zsigmondtól származó koronával koronáztatta meg magát, amely valamikor 1611 és 1669 között veszett el a kincstárból. Egy „magyar korona”-ként számon tartott, négy zafírral és négy rubinnal díszített felségjelvény viszont, amelyhez jogar és országalma is tartozott, bár 1669-ben már sérült volt, egészen 1794-ig kimutatható a királyi kincstárban.¹⁵

A fejedelem testamentumában nem feledkezett meg a két nagyhatalom képviselőjének, II. Miksa császárnak és II. Szelim szultánnak szóló tiszteletteljes ajándékokról sem. Közülük a II. Miksa császárnak hagyott tárgyak még egy darabig követhetők a forrásokban, mert azokról nemcsak a végrendelet szövegét, hanem a testamentum végrehajtóinak (Csáky Mihály, Hagymássy Kristóf, Stanisław Niezowski, Bekes Gáspár, Andrassy Márton, Bornemissza Farkas, Miles Simon, Telegdi Miklós) az átadásról tanúskodó feljegyzését is ismerjük.¹⁶ A legnagyobb értéket egy nagy méretű és széles, pogány pénzekkel (azaz antik érmeikkel) kirakott színarany *patera* (csésze) jelentette, és emellett Miksára testált egy fekete bársony hüvelyű, gyöngyökkel díszített kardot, valamint azt a szintén gyöngyös díszítésű, bíborbársony hüvelyű szablyát, amelyet egykor a szultán küldött a fejedelemnek Tordára. A császárnéra pedig különféle aranyrögöket és ritka ásványokat hagyott.

János Zsigmond aranykeresztje

Szapolyai János ingóságjegyzékében szerepelt két (arany)kereszt, amelyeket az összeírók nagyon értékesnek gondolhattak, mert mindkettőt a jegyzék legelején tüntették fel. A kereszteteket külön tokban őrizték, az egyiket „*in nomine domini*”, a másikat „*Navis*” névvel írták le, ezek talán rajtuk olvasható feliratokat jeleznek. Az előbbiről még annyit tudunk, hogy gyémántok díszítették, a másikról sajnos semmi egyebet nem árultak el. A leltárban elfoglalt kiemelt helyük viszont mindenképp arra utal, hogy nagy értéket képviseltek, tehát feltehetően színaranyból készültek. Mindez sajnos kevés ahhoz, hogy közvetlen összefüggésbe hozzuk őket az utóbb szintén Szapolyai János fia, János Zsigmond fejedelem birtokában

14 Az eredetileg magyar nyelvű testamentum latin átiratban maradt fenn, szövegét kiadta: Heckenast Gusztáv, János Zsigmond végrendelete (1567). In: Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (szerk.), *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990, 155–169.

15 Divéky, Magyar–lengyel adatok, 185–186.

16 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (= HHStA UA AA) fasc. 97. Konv. A. fol. 53; Konv. B. fol. 19–21. Szövegét kiadta: Szilágyi Sándor (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. I–XXI*. Budapest, 1876–1898 (= EOE), II. 480. Politikai háttérét részletesen elemzi: Szabó Péter, János Zsigmond végrendelete (1567) és végrehajtása (1571). A végrehajtásról szóló forráskiadás kérdése. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.), *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest, 2012, 325–332.

felbukkanó aranykeresztekkel, bár a köztük lévő kapcsolat egyértelműen nem is zárható ki.

A legjobban dokumentált, de tárgyi valójában szintén nem ismert klenódium az a János Zsigmond végrendeletében említett gyémántos aranykereszt, amelyet a fejedelem az „országának” hagyott. Noha a darabról utóbb több forrás is említést tett, szűkszavúságuk miatt nehéz képet alkotni róla, ráadásul – mint arra már többen felhívták a figyelmet –, a híradásokban vélhetően különböző aranykeresztekről szóló információk keverednek.¹⁷ János Zsigmond 1567-ben fogalmazott testamentuma mindenestre elég pontos adatokat rögzített: „Az aranykeresztet, amely Grittié volt, s amelyben kilenc nagy gyémánt és négy nagy rubin van, Őfelsége a három nemzet lakosainak és a magyarországi részben lakozó híveinek hagyja, hogy emlékezzenek rá, Őfelsége nemcsak élteben viselte gondjukat: hanem kegyesen halála után is becsben tartja őket. Éppen ezért, ezt az értékes keresztet annak kezébe, ki majd a jövőben uruk és fejedelmük lesz, ne adják, hanem az ország szükségleteire űrizzék”.¹⁸

A fejedelem 1571-ben bekövetkezett halála után a végrendelet végrehajtói János Zsigmond végakaratainak megfelelően jártak el. Az 1571. május 24–31-i országgyűlésen határozatba foglalták a kereszt tulajdonlásának feltételeit, s ezt Báthory István is megerősítette: „[...] az mi megholt kegyelmes urunk [...] hagyott volna nekünk országul egy arany keresztet, kiben kilencz örög gyémánt és négy rubint volna, kit minekünk országul és nem a következő fejedelmeknek hagyott volna, kit kezünkben is adának. [...] adtuk azt bátorságos tartásnak és őrizésnek okáért az tiszteletes bölcs személyeknek Miles Simonnak szebeni polgármesternek és az esküdt tanácsnak kezekbe, kiket erős hittel megketeleztünk, hogy ők ezt híven minden elváltotatás nélkül épen ez országnak megtartják.”¹⁹ Ezt követően a keresztet letétbe helyezték Szeben város tanácsánál, ahonnan csak a rendek együttes akaratával lehet visszavenni. Az átvételről Miles Simon szebeni polgármester, Augustinus Hedwig királybíró és Csukás György bíró, valamint az esküdt polgárok állítottak ki elismervényt 1571. június 4-én. Ennek során nemcsak az ékköveket számolták meg újra (és az előzőekkel egybehangzóan), hanem feljegyezték a tárgy

17 Az aranykeresztről szóló források első „szemléjét” összeállítva már Szilágyi Sándor is felvetette, hogy az adatok akár két-három tárgyra is vonatkozhatnak: Szilágyi Sándor, János Zsigmond aranykeresztje. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 392. Kruppa Tamás egy későbbi tulajdonos, Báthory Zsigmond felől vizsgálta a forrásokat, és a Báthory család birtokában összesen négy különböző kereszt adatait különítette el. Kruppa Tamás, Korona és kereszt. Báthory Zsigmond és a magyar koronázási jelvények. *Művészettörténeti Értesítő* 54 (2005) 87–91. Közülük mindazonáltal csak kettőnél valószínűsíthető Szapolyai-eredet, így jelen tanulmányban csak ezeket tárgyalom. A kereszttről szóló forrásokat áttekinti még: Balogh Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár*. Budapest, 1966, 383–385.

18 „Crucem auream preciosam, quae fuit Gritti, cui novem magni gemanti et quatuor magni rubini insunt, Mgtas [Maestas] eius legat regnicolis tribus nationibus, vna cum fidelibus suis in Hungaria ditioni suae subiectis, vt agnoscant Mgti [Maestati] eius non solum viuenti ipsos curae fuisse: verum post mortem quoque clementi in respectu eos habuisse. Ita tamen, vt hanc crucem preciosam in manus illius, qui dominus aut princeps futurus est, non dent, sed ad regni necessitatem conseruent.” Heckenast, János Zsigmond, 159.

19 EOE II. 473.

súlyát is: két márkát és három pisetumot, tehát közel fél kilogrammot nyomott aranyban.²⁰

Az ékszerről tehát annyit tudtunk meg, hogy rendkívül értékes volt, kilenc gyémánt és négy rubin díszítette. Származásáról pedig kiderült, hogy eredetileg nem a Szapolyaiak megrendelésére készült: János Zsigmondhoz feltételezhetően az apjától került, aki viszont a végrendelet szerint az 1534-ben Medgyesen meggyilkolt kormányzótól, Lodovico Grittitől jutott hozzá. A klenódiumot a későbbi leírások ennél lényegesen messzebbre vezették vissza.

Szamosközy István történetírói műve (*Rerum Vngaricarum Libri*) János Zsigmond halálát elbeszélve szintén említést tett a drágakövekkel díszített, színarany keresztről, amelyet a fejedelem az ország javára hagyott hátra azzal a kikötéssel, hogy azt csakis a rendek együttes akaratával, az ország érdekében lehessen a kincstárból kivenni.²¹ A történetíró ezen a ponton több kiegészítő információval is szolgált a darabról: meghatározta egyrészt az értékét (tudomása szerint negyvenötezer aranyért), valamint jelentősen bővítette a tárgy eredetéről való ismereteinket. Értesülései szerint ugyanis a kereszt a magyar királyok örökéből, Zsigmond császárról szállt Mátyás királyra, akinek fia, Corvin János ajándékozta az apja temetési szertartását végző Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépostnak.²² Ezután – nem részletezve az újabb tulajdonosváltás körülményeit – a drágaság János királyhoz került, akitől – ajándékképp vagy más úton – Lodovico Gritti szerezte meg. Miután Gritti meggyilkolták, a kereszt visszakerült Szapolyaihoz, majd pedig annak fiára szállt. A krónika készültkor Szamosközy a keresztet már Báthory Kristóf fiának, Zsigmond fejedelemnek a tulajdonában tudta, a tanács ugyanis hatályon kívül helyezte János Zsigmond végrendeletét, és a medgyesi országgyűlésen érdemei és erényei elismeréseképp a fejedelemnek adományozta azt.²³

20 „Crucem illam auream novem preciosos lapillos adamentes, item quatuor rubinos continentem et totaliter una cum lapillis et auro marcas duas et pisetra tria ponderantem.” Uo. 476–477. Feltehetően szebeni márkában (219,45 g) mérték.

21 „Crucem auream solidam, gemmisque preciosis spectabilem, ne pluris fisci quam rempublicam faceret, regno uniuerso legauit testamento, hac lege, ut ea nonnisi difficili ancipitque discrimine imminente, in usum publicae salutis e gazophylacio depromeretur. Quadraginta quinque millibus nummum aureum aestimata fertur. Eam ex Sigismundi Caesaris et Regis Vngariae gaza ad Mathiam Regem deuolutam, Joannes Coruinus Mathiae filius, Dominico Albensis Basilicae antistiti, qui sacra expiatoria diui Regis Mathiae manibus peregerat, donauerat Bonfinio tradente. Inde in potestatem Regum, qui per seriem successerunt redacta; tandem ad Ludouicum Grittium thesaurarium, siue a Joanne Rege donata illi, siue fraude acquisita, peruenerat. Eo ad Megyes oppidum trucidato, iterum ad Regem Joannem, subinde uero ad filium heredem descendit. Nunc potitur ea Sigismundus Princeps, diui Christophori filius, abrogata ex senatus consulto testamenti cautione: in publicoque ordinum ad Megyes conuentu, bene merito Principi uirtutis et honoris ergo donata est.” Szilágyi Sándor (szerk.), Szamosközy István történeti maradványai, 1566–1603. I. 1566–1586. (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, XXI.) Budapest, 1876, 113–114.

22 Ez utóbbi információja Bonfinitől származott, aki valóban említ egy éppen negyvenötezer aranyra értékelt, drágaköves keresztet („crux solida gemmataque, ex obrisa affabre facta”). Hivatkozta: Szilágyi, János Zsigmond, 387.

23 Erre az átadásra a források szerint 1599-ben került sor, tehát a krónikának ezt a részét Szamosközy 1599 után írta.

Szamosközy ez utóbbi mondatát később valaki a kéziratban korrigálta, eszerint Báthory a keresztet hadi kiadásaiért kapta kárpótlásul: „*Váradot az török hogy megszállotta, azelőtt Várad oltalmára hogy praesidiumot fogadjanak, Bátori Zsigmondnak az ország pénzért úgy adta volt el, hogy pénzek nem volt.*” Lapalji jegyzetben a szerző további forrásokat is kapcsolt az aranykereszthez: „*de aurea cruce Epsilon 12. et in testamento Joannis Regis*”.²⁴ Az utóbbi forrásdokumentum egyértelműen János Zsigmond fejedelem már említett testamentumára vonatkozik, ahonnan azonban, mint láthattuk, sem a becsérték, sem a királyi proveniencia adatai nem származhattak.

A lapalji jegyzetben említett forrás, az „Epsilon” Szilágyi Sándor feltételezése szerint a gyulafehérvári káptalani levéltár egyik fondját jelzi, amely a hivatkozásokból ítélve portai ügyekkel kapcsolatos okleveleket tartalmazott.²⁵ Nem állítható biztosan, de a keresett irat talán az 1566-os zimonyi találkozóval, János Zsigmond II. Szulejmán sátrában tett látogatásával függhetett össze, legalábbis ennek leírásakor találkozunk még rendszeresen egy drágaköves aranykereszt említésével. Szamosközy elbeszélése szerint a fejedelem ekkor egy rendkívül értékes mellkeresztet viselt, igaz, az ékszer leírását nem részletezte. A Szamosközy követő Bethlen Farkas (1639–1679) viszont saját történeti művében a jelenet leírásába beemelte mind az 1567-es végrendelet tárgyleírását (miszerint az ékszerben kilenc gyémánt és négy rubin volt), mind a Szamosközy történetírásában az 1571. évnél felbukkanó eredettörténetet (miszerint a végrendeletben említett, és Szebennek, majd Báthory Zsigmondnak átadott tárgy Luxemburgi Zsigmond kincstárából származott).²⁶

Kérdés, vajon más forrásból megerősíthető-e, hogy a fejedelem a testaméntumban hátrahagyott tárgyat viselte a zimonyi találkozón, illetve egyáltalán az, hogy a végrendelet aranykeresztje valóban mellkereszt volt, mert erre sem János Zsigmond testamentuma, sem a későbbi iratok nem utaltak.

Ez utóbbi mellett szólhatna Szamosközy István mára elveszett rajza: Szilágyi Sándor szerint ugyanis a történetíró nemcsak részletes feljegyzést készített a tárgyról, hanem még 1598-ban – tehát egy évvel azelőtt, hogy a szebeniek átadták volna Báthory Zsigmondnak – le is rajzolta azt. Sajnos a rajzot Szilágyi nem

²⁴ Szilágyi, Szamosközy, I. XXIV.

²⁵ Uo. XXVI.

²⁶ „[...] de collo appendit torquem eximii operis margaritis & gemmis adornatum, de quo pendeat crux aurea novem Adamantibus & quatuor Carbunculis ad angulos dictae crucis dispositis, qui non erant quidem ex arte politi, sed rudi tantum opera insiti, pulchritudine tamen a natura data, & pretio eximio in admirationem sui omnes rapiebant, (de qua inferius fusius) quae ex gaza Sigismundi olim Romanorum Caesaris simul & Pannoniae Regis ad illum devenerat, reliqua vero ornamenta ex gazis praedecessorum suorum tam Hungariae quam Poloniae Regum habuit.” Bethlen Wolfgang, *Historia de rebus Transsylvanicis*. 2. kiadás. Cibinii, 1782, II. 108, az adatokat a Szamosközytól átvett részletes provenienciával kiegészítve megismételte az 1571. év elbeszélésénél is: Uo. II. 208. Az 1599. évnél pedig nyomatékosította, hogy a Báthorynak átadott kereszt azonos a János Zsigmond végrendeletében szereplővel. Uo. 1785, IV. 205; majd az ő nyomán Jankovich Miklós, *A’ villogó Drága Köveknek Esmérete, és azokban lelt gyönyörködése Eleinknek. Tudományos Gyűjtemény* 5 (1821) 45–46. Jankovich azonban vitatta a Zsigmond-eredetet, mondván, Corvin János csakis apjától származó tárgyat ajándékozhatott el, a királyi kincstár darabját nem.

publikálta, csak szöveges leírást adott róla, s a grafikát tartalmazó lap azóta elveszett. A kilenc gyémánt e leírás alapján nem közvetlenül a kereszten volt, hanem a rajta található, ám kivehető kilenc gyűrűn, a négy csiszolatlan rubin pedig a kereszt szárain. A kereszt értékét nyolcvanezer tallérre becsülték ekkor. A rajz hátoldalán 17. századi írással állítólag még az is szerepelt, hogy „*Lajos királyról maradt volt, azt írják*”.²⁷ Az ékkövek darabszáma és fajtája alapján szinte bizonyosra vehetjük, hogy a rajz a János Zsigmond által hátrahagyott keresztből készült, és a leírás inkább illik egy ékszerre, például mellkeresztre, mint egy oltárkeresztre. Feltűnő ugyanakkor, hogy a Zsigmond–Mátyás–Corvin János stb. leszármazás emlegetésével ekkor sem találkozunk: a 17. századi bejegyző lemondosze (II.) „Lajos király” tulajdonlásáról tudott, ám ezt sem állította biztosan.

Az 1566. évi zimonyi találkozó részletes leírását – elméletileg – egy Bánffi Györgynek (vagy Gergelynek) tulajdonított naplóbejegyzésnek köszönhetjük.²⁸ Ő 1566. június 29-én állítólag személyesen is jelen volt, amikor János Zsigmond felkereste sátrában a szultánt, és részletes leírást adott a fejedelem ruházatáról: „...volt egy lefüggő kereszt a’ nyakában, melly új gyémánttal és öreg szépséges carbunculusokkal, a’ mint hóják, mindeneknél csudálatos a’ mellyet is az ötvesek régen száz ezer aranyra becsülték volt.”²⁹ A szöveget közreadói, Kemény József és Nagyajtai Kovács István állítólag Rozsnyai Dávid (1641–1718), Apafi Mihály török tolmácsának kéziratából ismerték, ám az „eredeti”, 1566 körül készült Bánffi-kézirat mindaddig nem került elő, így egyelőre a hitelessége nem igazolható.

Az ékszer díszítéseként leírt „új” gyémánt kifejezés viszont meglehetősen különös: a drágakövek értékét rendszerint a méretük és mennyiségük, de nem a koruk határozza meg. Mint láthattuk, a hitelesnek tekinthető, későbbi források – így például János Zsigmond alig egy évvel később készült végrendelete, az 1571. évi országgyűlés határozata vagy a szebeniek átvételi elismervénye – a kereszt leírásakor mindannyiszor „kilenc” gyémántot említettek. Az eltérés magyarázatát keresve adódik a feltételezés, hogy az állítólagos „szemtanú” a leírás elkészítésekor nem saját tapasztalataira, hanem egy latin nyelvű feljegyzésre támaszko-

27 Szilágyi, János Zsigmond, 385–386.

28 A szöveg szerzősége máig vitatott. A szerzőt Aranka György 1796-ban azonosította a János Zsigmond kíséretében utazó Bánffi Gergellyel: „1556 [sic] Bánffi Gergely, Iffjabb János Király uttya Szulimánhoz”. In: Aranka György (szerk.), *A’ Magyar Nyelv-Mivelő Társaság’ Munkáinak Első Darabja*. Szeben, 1796, 192; tőle vették át a napló közreadói is: Bánffi Gergely, *Második János Magyarország’ választott királyának második Szulejman török császárhoz menetele’ rendje és módja* (1566). In: Kemény József – Nagyajtai Kovács István (szerk.), *Erdélyország története’i tára. I. 1540–1600*. Kolozsvár, 1837, 33–49. Történeti adatok alapján Bessenyei József arra a feltételezésre jutott, hogy az író inkább Bánffi György lehetett, ő ugyanis – szemben Gergellyel – valóban tagja volt János Zsigmond belső körének, és jelen volt a szultán sátrában tett látogatáskor is. Bessenyei József (szerk.), *Zay Ferenc: János Király árultatása, Kis Péter: Magyarország, [Bánffy György]: Második János ... török császárhoz menetele*. Budapest, 1993, 115–116. Legutóbb Latzkovits Miklós újra Bánffi Gergely szerzősége mellett érvelt: Latzkovits Miklós, *Második Jánosnak a török császárhoz, sultán Sulimanhoz való menetelinek megírása. Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010) 148.

29 Bánffi, *Második János*, 42.

dott, ugyanis a latin „novem” mindössze egy betű eltéréssel olvasható „novum”-nak, miközben a magyar nyelvben a „kilenc” és az „új” szó semmiképp nem keverhető össze. Mindez viszont ébreszt némi kételyt az iránt, vajon a naplóíró valóban járt-e a szultán sátrában, és személyes élmény alapján írta-e le az ékszer.³⁰

Az 1566. évi találkozó leírásának egyébként számos más szövegváltozatát is ismerjük. 1793-ban Katona István kiadott egy latin nyelvű változatot, de sajnos nem a latin eredetit, hanem egy Thordai Sámuel (1731–1801) tulajdonában lévő, magyar nyelvű kézirat alapján készült latin fordítást.³¹ Mivel Thordai rendszerint Rozsnyai Dávid kézírataiból dolgozott, így joggal várhatnánk itt is ugyanazon fordulatokat, ám ebből a változatból a fejedelem ékességeit leíró rész teljesen hiányzik.³²

Egy latin nyelven írt eredeti mű létezését valószínűsíti az is, hogy a legkorábbi általam ismert – és Rozsnyaiétól eltérő – szövegváltozat, Kiss Zsigmond 1666-ból származó elbeszélése, amely Apafi Mihály leveleskönyvében maradt fenn (*Az Erdélyi Méltóságos Fejedelemtnek, es Magyar Ország Választott Királynának második Jánosnak a Török Császárhoz Szultán Szulimánhoz való menetelinek meg írása. Mely volt Anno 1566*),³³ kifejezetten állítja, hogy a szöveget latinból fordította: „Méltóságos Fejedelem Apafi Mihály Ersek Ujvár alá menetelekor fordítottatott Deákból”. Ebben

30 A naplószöveg egy nemrég előkerült, 1715-ben készült másolatát (OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 459) ismerteti: Latzkovits, Második Jánosnak, 138–148. A szerző – számos latinizmus mellett – egy a fentiekhez hasonló hibára is felhívja a figyelmet: a feljegyzés végén szereplő nevek közt itt nem Bánffy Gergely, hanem Bánffy György szerepel. Az 1837-ben kiadott szövegváltozat ezek szerint ebben az esetben is egy nagy valószínűséggel latin szó félreolvasásából származó hibát tartalmazott: míg ugyanis a magyar Györgyöt nehéz összetéveszteni Gergellyel, a Georgius könnyen olvasható Gregoriusnak; uo. 140. A szövegváltozatok eltéréseinek összehasonlításával végül Latzkovits egy latin „összöveg” feltételezéséig jut el, és határozottan tagadja, hogy a naplóíró ténylegesen „szemtanúként” lett volna jelen a szultán sátrában.

31 Az alábbi példányokat néztem át: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1130 (Thordai Sámuel által 1704-ben Fogarason készített másolat, II. Rákóczi Ferencnek szóló ajánlással); Fol. Hung. 2214 (Thordai Sámuel 1763 körül készült másolata, Szász Jánosnak szóló ajánlással); Fol. Hung. 2684 (19. századi másolat Bánffy György erdélyi gubernátornak szóló ajánlással, valószínűleg egy Thordai-féle kézirat alapján); Fol. Hung. 2685 (Thordai másolata, szintén Szász János királybíróknak szóló ajánlással, dátum nélkül); Fol. Hung. 2688 (1776-ban Festetics Pál számára készült másolat egy 1701-re datált, Apor Istvánnak dedikált, Thordainak tulajdonított példány alapján, amely viszont saját bejegyzése szerint Rozsnyai Dávid 1697-ben készült, szintén Apor Istvánnak ajánlott fordítását vette alapul). Thordaiban tehát igen sok másolat készítőjét tisztelhetjük, de úgy tűnik, mindannyiszor Rozsnyai alapján dolgozott: az említett kötetek mindegyikében „új gyémánttal” vagy „új gyémántokkal” változat szerepel az ékszer leírásában. Rozsnyai eredeti kéziratának címe (*Vicissitudines rerum formidabilium*) latin volt, de a neki tulajdonítható ajánlásokban azt állítja, hogy a kötetben feltüntetett szövegeket konstantinápolyi tartózkodása idején, *törökből* (és nem latinból) fordította magyarra. További probléma, amelynek felfejtése már nem ide kívánczik, hogy a Thordai névvel jelzettek közt két 18. század eleji (1701, 1704) kézirat is van, miközben ő 1731-ben született.

32 Thordai Sámuel, *Profectionis serenissimi principis Joannis II. electi regis Hungariae ad Sultanim, imperatorem Turcarum, modus et series, anno Christi 1566. factae et celebratae*. In: Katona István (szerk.), *Historia critica Regum Hungariae, Stirpis Austriacae*. Budae, 1793, 207–220. A 215. oldalon kellene következnie, de ez a két bekezdés hiányzik.

33 OSZK, Kézirattár, Quart. lat. 3987.

a változatban az ékszer leírásában csak egy gyémánt és négy rubin szerepel: „A Nyakáb(an) vala egy Kereszt a benne valo Adamás Kő, és négy nagy Carbunculusok, – Szépségekkel, és tsudálatos fenyeességekkel mindenektől csudáltat(na)k vala, ezt már az előtt az Ötvesek Száz Ezer Aranyra betsülték vala.”

Bár mint említettem, nem tudni, hogy a 17. századi magyar fordítók (Kiss Zsigmond, Rozsnyai Dávid) pontosan milyen latin forrást használtak, az jól látszik, hogy a szöveghelyek tartalmilag nem hordoznak semmi új információt Christian Schesaeus (1535–1585) erdélyi szász lelkész 1571-ben Wittenbergben megjelentetett, latin nyelvű történeti eposzának János király útját leíró részletéhez képest. A „*Regis Hungariae ad Imperatorem profectio*” kezdetű szövegrész a *Ruinae Pannonicae* négy énekének 1540–1552 közti elbeszélései után közreadott egyik – kronológiailag az előzőekhez nem kapcsolódó – énekében (*Historia de bello Pannonico*) található: „*Crux Adamante rigens circumdabat aurea collum / Hanc simul ambibat quadruplex Carbunculus, olim / Iuaicio, centum reputatus millibus aureis.*”³⁴ Úgy tűnik tehát, a legkorábbi forrásokban még nem szerepelt a kilenc gyémánt említése, valószínűleg csak a 17. században, Bethlen Farkas munkája nyomán került bele, s ezt szövegromlással vitték tovább azok a Rozsnyaira visszavezethető fordítások, amelyek egyikét Kemény József és Nagyajtai Kovács István kiadta.

Szamosközy azt is állította, hogy a János Zsigmond által az országnak hagyott és a szebeni tanács őrzésére bízott aranykeresztet utóbb Báthory Zsigmond kapta meg. Erre a történeti források szerint 1599-ben, a megyesi országgyűlésen került sor, amikor is a rendek visszakérték a klenódiumot Szeben városától, és Báthory Zsigmondnak adták kárpótlásként a saját vagyonából a török háborúkra áldozott negyvenötezer aranyért. A visszavételről 1599. március 26-án értesítették a szebeni tanácsot, s ez alkalomból ismét leírták a keresztet, csakhogy ezúttal nem gyémántos-rubinos, hanem gyöngyös-drágaköves díszítésűnek („*margaritis gemmis et lapidibus pretiosis ornatam*”) mondták. Éppen emiatt e tárgy esetében is felmerülhetne, hogy nem azonos a végrendeletben említett.

Gyöngyökről eddig valóban nem volt szó, ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy ez alkalommal a szövegezők nem látták, nem is láthatták a keresztet, hiszen csak ekkor küldtek érte Szebenbe. Az ékszer négy nap múlva érkezett meg Medgyesre, 1599. március 30-án adták át Báthory Zsigmondnak.³⁵ A leírást készítőek csupán annyit tudtak róla, hogy a tárgy nagyon értékes (legalább negyvenötezer aranyat megér), s így joggal feltételezhatték, hogy igazgyöngyök és drágakövek díszítik. Ugyanakkor az itt is részletezett előtörténet, amely szerint a keresztet egykor az ország bízta a szebeni királybíró, polgármester és tanács őrizetére, és most együttes akarattal veszik vissza, véleményem szerint kétségtel-

34 Schesaeus Christianus, *Ruinae Pannonicae Libri Quatuor*. Witebergae, 1571; Csonka Franciscus (szerk.), *Opera quae supersunt omnia*. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, 4.) Budapest, 1979, 284. Liber IX. 547–549. sor.

35 EOE IV. 81.

lenné teszi, hogy ugyanarról a darabról van szó, amelyet 1571-ben Szeben városában letétbe helyeztek.³⁶

Az eseményről Borsos Tamás (1566–1634) – ekkoriban Marosvásárhely főbírája – is beszámolt visszaemlékezéseiben. Ő is egyértelműen állította, hogy ez volt az a kereszt, amelyet az „ifjú János király” végrendeletileg hagyott az országnak, valamint azt is megerősítette, hogy negyvenötezer arany tartozást törlesztettek vele Báthorynak. Borsos a saját szemével látta a keresztet, sőt állítása szerint a kezében is tartotta azt, tehát hiteles szemtanúnak tekinthető. Mindazonáltal számításba kell venni, hogy a visszaemlékezéseit mintegy másfél évtizeddel az esemény után vetette papírra. Gyöngyöket ő sem látott, viszont szerint őt gyémánt és nyolc rubin volt rajta.³⁷ Bár a drágakövek aránya nem pontosan feleltethető meg a korábbi forrásokban említetteknek (kilenc gyémánt, négy rubin), az ékkövek fajtája és összmennyisége (tizenhárom) egyezik, így ez a tévedés talán betudható annak, hogy ennyi év távlatából már nem emlékezett rá pontosan. Tenyérsyi méretűnek mondta, ami mellett szól, hogy a kérdéses tárgy valóban mellkereszt volt, s nem oltárra állítható talpas kereszt.

Más alternatívát rajzolt fel ugyanakkor a Báthory Zsigmondnak átadott kereszttel kapcsolatban a megyesi születésű Mathias Miles (1639–1686) szebeni szenátor, aki 1670-ben írt művében említette. Miles tudósítása szerint ezt a „számukra haszontalan” kincset Báthory Zsigmond kérte el a várostól kiadásai fejében: a tárgy egy színaranyból készült, drágakövekkel díszített, kettős kereszt volt, amelyet nyolcvanezer forintnál is többre becsültek, és nem János Zsigmond végrendeletének köszönhetően jutottak hozzá, hanem Izabella és János király adta a szebeni szászoknak Isten tiszteletére, fogadalmi ajándékként. Miután Báthory kézhez kapta, a megyesi templom oltárára helyezték.³⁸ Ő tehát egyértel-

36 Uo. 284: „*Ob hoc crucem illam auream margaritis gemmis et lapidibus pretiosis ornatam, quae alias apud manus prudentum et circumspectorum iudicis regii magistri ciuium caeterorumque juratorum consulum civitates Cibiniensis tuitioris conservationis gratia in eadem civitate Cibiniensi per nos regnicolas reposita habebatur ad humillimae supplicationis nostrae instantiam a sua Serenitate pro omnimoda satisfactione acceptare eidem suae Serenitati deputavimus. Qua quidem cruce per eosdem iudicem regium et magistrum civium et senatores Cibinienses ex commissione nostra, huc ad praedictam civitatem Megyes allata atque adducta, nobisque in (frequenti) regnicolari conventu nostro in ecclesia parochiali in eadem civitate fundata personaliter existentes manibus nostris assignata atque restituta. Super huiusmodi restitutione et assignatione dictae crucis aureae prefatos iudicem regium et magistrum civium caeterosque cives et senatores Cibinienses quietos expeditos et modis omnibus absolutos commisimus atque reddidimus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.*”

37 Kocziány László (szerk.), *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. 2. kiadás.* Bukarest, 1972, 46–47: „[...] azmely arany keresztet ifjú János király az országnak hagyott volt testamentomba, az ország negyvenötezer arany forintért adá Báthori Zsigmondnak, ki felől izene az országnak, hogy meg nem érné, de elveszi. Ez az kereszt ifjú János király idejétől fogva Szebenben állott, onnat hozák ki s úgy adák Báthori Zsigmondnak. Az kereszt én kezemben is volt; nem nagy vala, mert egyik markába befért az embernek, de tizenhárom kő vala benne, az öte gyémánt vala, az nyolca rubintok; igen csudálatos szép marhák valának ugyanis; mint azki olyan kicsin marha – negyvenötezer aranyat megért.” Korábbi kiadása: Kemény József – Nagyajtai Kovács István (szerk.), *Erdélyország történetei* tára. II. 1566–1613. Kolozsvár, 1845, 22–23.

38 Miles Matthias, *Siebenbürgischer Würg-Engel oder Chronicalischer Anhang des 16 Seculi nach Christi Geburt, aller theils in Siebenbürgen, theils Ungern [...] fürgelauffener Geschichten.* Hermanstadt,

műen egy oltárra állítható keresztől beszélt. Noha Miles történetírása a leírt eseménynél jóval később készült, információi nem feltétlenül hiteltelenek. 16. századi adatainak többségét Schesaeustól vette, a *Ruinae Pannonicae* kiadatlan énekei is az ő átiratában maradtak fenn. Éppenséggel nem zárható ki, hogy Báthory Zsigmondhoz egy másik, drágakövekkel díszített, kettős keresztet formázó oltárkereszt is került, s még az sem lehetetlen, hogy a Szapolyaiak tulajdonából, bár a fentiek függvényében valószínűsíthető, hogy azt nem a medgyesi országgyűlésen kapta meg.³⁹

Az eddig ismertetett forrásokból az következik, hogy János Zsigmondnak volt egy négy rubinnal díszített gyémántos mellkeresztje, amelyet magán viselt az 1566. évi találkozón, és amely talán azonos azzal a kilenc gyémánttal és négy rubinnal díszített aranykeresztrel, amelyet végrendeletileg az országnak hagyott, s amelynek származását apján keresztül Lodovico Grittiig biztosan visszavezette. Emellett szól, hogy mindkét tárgy leírásában azonos a rubinok száma, valamint hogy gyémántok díszítik – még ha nem is mindegyik forrás jelzi pontosan az ékkövek számát –, és több körülmény (Szamosközy rajza, Borsos leírása) arra utal, hogy a végrendeletben említett kereszt ténylegesen ékszer volt. Annak ellenére, hogy a kereszteteket a források eltérő becsértékkal jelezték, és az 1599-es országgyűlési okirat a klenódium leírásakor gyémántok helyett gyöngyöket említett, a tárgy előtörténetének ismeretében mégis amellel érvelnék, hogy a medgyesi országgyűlésen Báthory Zsigmondnak átadott kereszt azonos volt a végrendeletben szereplővel. Hozzáteve, hogy a szebeni tanács aligha tehetette meg, hogy ha a rendek a János Zsigmond által hátrahagyott, átvételi elismervénnyel is rögzített keresztet kéri vissza, akkor egy *másikat* ad oda helyette. Mindemellett valószínűsíthető, hogy Báthory Zsigmond megszerzett egy nagyobb méretű oltárkeresztet is, amely kettős kereszt volt, és közelebbről nem ismert drágakövek díszítették.

Amire viszont egyik forrásból sem kaptunk magyarázatot, az az, honnan származhatott Szamosközy azon információja, hogy az aranykereszt a magyar királyi kincstárból, illetve magától Zsigmond császártól eredeztethető. Ez a proveniencia ugyanis más ékszerekkel/keresztekkel összefüggésben is felbukkant,

1670, 124: „Es sey nehmlig bey den Möghafften H. Sachsen solche Ihnen vnnothwendige Kleynode verhanden / welcher Preiß villeicht so vill würde machen / daß er seine Schulden damit mögte entrichten. Dieselbe Kleinode aber war ein verdoppeltes Creütz / sehr köstlig von klahrem Gold / vnnd villem Edelgestein außgeziehet / so über fl. 80000 / wurde geschetzt; Vnd war von Isabella vnd Johanne II. in Hermanstadt den Sachsen dahin gegeben / vnd zu sonderligen Danckmahl zu Gott / Ihr viller Angst / vnnd außgestandenem Vnglücks in ihrem Elend vnnd Wallfahrt verehret worden: Dasselbe wurd damahls öffentlig dar gebracht / vnnd in der Medwischer Kirchen für den Altar niedergelegt von H. Alberio Hueth (so in allen Sachen Sigismundo willfährtiger / als gnug / war) daher hats Sigismundus empfangen.”

39 Mérlegelendő lehet az a 6 márka, 21½ pisetum, tehát több mint másfél kg súlyú aranykereszt is, amelyet Sándor vajda rendelt szebeni ötvösöknél, de már nem jutott el hozzá. Erről lásd G[ustav] Seiverth, Das goldene Kreuz Johann Sigismund Zapolya's. *Transsilvania. Beiblatt des Siebenbürger Boten, Wochenschrift für siebenbürgische Landeskunde, Literatur und Landeskultur* n. F. 2:4 (1862) 41–46. A János Zsigmond-féle arany mellkeresztrel biztosan nem azonos, ezt már Balogh Jolán tisztázta: Balogh, *Művészet*, 385 – súlya alapján is inkább oltárkereszt lehetett.

méghozzá nagyjából akkoriban (1601–1603 körül), amikor Szamosközy a történetírásán dolgozott, csakhogy nem a János Zsigmond-féle mellkereszt kapcsán.

Hosszútóthy István két Rudolf császárhoz írt levelében is említett egy, a Csáky családtól megszerezni kívánt gyémántos ékszer, amelyet a hagyomány Zsigmond császárra vezetett vissza.⁴⁰ Bár ez a klenódium a legendáriuma szerint nem a már ismert (ugyanakkor igen kevésbé adatolt) Mátyás király–Corvin János stb. útvonalon, hanem Szapolyai István szepesi grófon keresztül szállt Szapolyai Jánosra, majd végül ugyanúgy János Zsigmond fejedelemnél kötött ki. Ő az ékszer állítólag Bekes Gáspárra bízta, hogy vigye el jegyajándékként Mária Anna bajor hercegnőnek, ám a fejedelem elhunyt, mielőtt erre sor került volna, az ékszer pedig Bekesnél maradt. Az ő halálával özvegye, Sárkány Anna tulajdonába került, aki magával vitte Wesselényi Ferencsel kötött új házasságába, s végül lánya, Wesselényi Anna, Csáky István felesége örökölte meg. Az átadást hátráltatta, hogy az „antikvitás”, melyet régisége mellett a benne foglalt gyémánt nagysága is különös értékűvé tett, éppen ekkor nem a Csáky családnál volt, mert – mint az Hosszútóthy leveléből kiderül – elzalogosították, s visszaváltani csak Csáky Istvánnak volt joga. Ígéretet tett azonban arra, hogy ha ez megtörténik, az ékszer – és még néhány más, a Csáky családnál található szép tárgyat – késedelem nélkül Prágába szállítják.

Sajnos Hosszútóthy maga nem látta a klenódiumot, így pontos leírást sem adott róla. Azt sem tudjuk, hogy a darab utóbb bekerült-e II. Rudolf kincstárába. A gyémántos ékszer története amúgy több ponton is összecseng a János király tulajdonából származtatott, s korábban már tárgyalt, szintén gyémántdíszú unikornis-násfáéval, amely – mint volt róla szó – szintén Bekeshez, majd annak özvegyéhez került, de mivel Hosszútóthy az ékszer kapcsán unikornist nem említ, így ezek az adatok egyelőre nem vonatkoztathatóak a Csáky-féle darabra.

Az imént ismertetett, előkelő proveniencia azonban nemcsak a Csáky-ékszer kapcsán bukkant fel. A magyar királyok kincstárára vezettek vissza egy 1601-ben feltűnő oltárkeresztet is, amelynek leírása tulajdonképpen pompásan összecsengene Mathias Miles korábban említett adataival, leszámítva, hogy ez nem Báthory Zsigmond, hanem Báthory István országbíró (1555–1605) tulajdonából bukkant elő. II. Rudolf császár ennek megszerzése ügyében is határozott lépéseket tett: 1601. október 20-án Prágából küldött levelében szólította fel Báthoryt, hogy azt a „kétség nélkül” a magyar kincstárból származó aranykeresztet, amelyben a szent kereszt maradványa és más szentek relikviái vannak, adja át Joseph Ganz tábori fizetőmesternek.⁴¹ Valamint azt is kérte, hogy ha van nála más ritka és

40 ÖStA HHStA UA AA fasc. 144. Konv. C. fol. 10–102. és 112–113. (Dombrád, 1603. november 10. és Kassa, 1603. december 9. dátummal). A 2. levelet kiadta: Szilágyi Sándor, Egy régi ékszer történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 191–193.

41 ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 71. Konv. 1601. november, fol. 107–111. A Báthorynak címzett, 1601. október 20-án küldött levél tartalmát ismerteti: Takáts Sándor, Régi királyi kincsek Báthory István birtokában. *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901) 445–446. A kereszt leírása: „[...] *Crucem auream Sacro ligno, alijsq. reliquijs Sanctorum inclusis, preciosam, et proculdubio à praedecessoribus nostris, Hungariae Regibus, ex thesauro suo ad familiam tuam translata[m] [...]*”. ÖStA AVA FHKA HKA r. Nr. 71. Konv. 1601. november, fol. 110r. Rudolf császár utóbb egy nagyon értékes

régi, királyokhoz méltó holmi, néhány hű emberével küldje el, hogy megszemlélhesse. Hozzátette, hogy ha a mű elnyeri tetszését, az árban meg fognak egyezni, ha nem, akkor visszatartja azt.

Két forrásból is tudhatjuk, hogy Báthory István valóban elküldte Prágába a keresztet. Tanúsítja egyrészt Hosszútóthy István 1602 júliusában Bécsben kelt levele, amelyben többek közt arról értesítette a császárt, hogy Báthory familiárisa, Bay Mihály Bécsbe érkezett az aranykeresztrel, és pár napon belül Prágába ér vele.⁴² Báthory István 1603-ban írt végrendeletéből az is kiderül, hogy az aranykereszt, amelyet a császár látni kívánt, még mindig Bay Mihálynál van Dévényben. A császár tehát vagy nem tartott rá igényt, vagy nem tudtak megegyezni az árban.⁴³ Báthory ekkor a tárgy további sorsáról is rendelkezett. A keresztet (amely egyébként Gyulaffy András gyermekeinél volt elzalogosítva) unokahúgának, Báthory Erzsébetnek, Nádasdy Ferenc feleségének szánta: „[...] *egi arani kereztem uagion, kit chazar fel keretett uala, Bay Mihalnal uagion most Deuenben, az kerezt az Giulaffi Andras gyermekje, mert en önekik harmadfel ezer forintall uagiok ados, atioknak uetettem uolt zalagbann, meli arani kerezett Nadasdi Ferencne hugomnak, Batori Örsebet azzonnak es gyermekinek hagiok [...]*”⁴⁴

Báthory Erzsébettől az aranykereszt nagy valószínűséggel a lányához, Nádasdy Annához, Zrínyi VI. Miklós (megh. 1625) feleségéhez került, aki azonban 1617 decemberében gyermektelenül hunyt el, és így a hozományként vagy örökségként korábban neki juttatott értéktárgyak törvény szerint visszajártak családjának. Ezen az alapon követelte azokat az özvegytől Anna fivére, Nádasdy Pál 1617. december 21-én.⁴⁵ A visszakövetelt darabok között több, felismerhetően a Báthory-kincstárból származó darab volt, a „*köves arany kereszt*” mellett például egy „*aranyas gyöngyös kárpit*” és egy „*aranyas oroslán*” is. Nádasdy Pál valószínűleg meg tudott egyezni Zrínyivel a hagyatékklenódiumairól, és a tárgyak következő tulajdonosa is ő lehetett, mert fia, Nádasdy Ferenc 1663-ban kelt végrendeletében utóbb épp ezeket említette, mint őseiről maradt kincseket: „*Az mi pedig*

gyöngyökkel rakott kazuláról is értesült Hosszútóthytól, ezért 1601. november 14-én újra írt Báthorynak, értesítette Hosszútóthy érkezéséről, és utasította, hogy a kazulát mindenképp adja át neki. (Uo. fol. 108r–109v.)

42 A levelet közli: Kruppa, Korona és kereszt, 90.

43 A végrendeletből kiderül, hogy a keresztet Báthory már korábban zálogba adta Gyulaffy Andrásnak, tehát csak akkor ajándékozhatta volna a császárnak, ha előbb visszaváltja a Gyulaffy-örökösöktől. Ehhez azonban több ezer forint készpénzre lett volna szüksége, II. Rudolf viszont szívesebben „fizetett” adományokkal, privilégiumokkal.

44 Vadász Veronika, *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*. (Fiatallitológusok füzetek. Kora újkor, 1.) Szeged, 2002, 68. A zálogösszeg nagysága nem mérvadó a tárgy értékét tekintve, mert általános gyakorlat volt, hogy a darabokat lényegesen a valós értékük alatt zálogosították el, ez is egyfajta garanciát jelentett arra, hogy a tulajdonosnak szándékában áll visszaváltani.

45 A „*Zrínyi es Nádasdi Urak dolga az Marha felől*” jelzésű összeírást némileg félrevezető tanulmány címmel közzétette: Reichardt Gabriella, Nádasdy Anna csejtei tárházának jegyzéke 1617-ből. *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények* (2014) 96–99. A jegyzék nem a csejtei tárház klenódiumait tartalmazza, hanem több korábbi jegyzék összemásolásával mindazokat, amelyeket Nádasdy Anna onnan már azt megelőzően – elsősorban hozományként – megkapott (illetve kisebb részben anyja halála után erővel elvitt), és amelyeket ekkor rokonai visszaköveteltek.

az őstől maradt ingó marhát illeti [...], az egy keresztnél és igen megtépett gyöngyös kárpitnál több az én kezemben nem jutott.”⁴⁶

Mátyás király gyöngyös kárpitja

Az említett gyöngyös kárpit feltehetően szintén egy királyi kincstárból származó darab volt, és bár Szapolyai János tulajdonlása ebben az esetben sem zárható ki, elképzelhető, hogy e tárgy más úton került a Báthoryakhoz. A kárpit első említését Drágffy János országbírónak köszönhetjük, aki a mohácsi csata előtt pár nappal (1526. augusztus 27-én) végrendekezett, részben megerősítve egy korábbi, Erdődön írt testamentumának rendelkezéseit, de ezúttal külön kitérve egy negyvenezer forint értékű „aranyos kárpitra”, amelyet még apja, Drágffy Bertalan kapott ajándékba Mátyás királytól. Ezt ekkor egy korábbi, még Budán tett szóbeli ígéretének megfelelően Szapolyai Jánosnak hagyta azzal a feltétellel, hogy ha meghal, Szapolyai védelmezze családját és őrizze meg jószágait gyermekei számára.⁴⁷

Bár alapvetően nincs okunk feltételezni, hogy ne teljesítették volna az országbíró végakarátát, mégis úgy tűnik, hogy a Szapolyaiak tulajdonában utóbb nem tűnt fel hasonló kárpit, míg ellenben Drágffy egyik fiának, Drágffy Gáspárnak örököseinél igen. Drágffy Gáspár 1545-ben hunyt el, s egy évtized leforgása alatt követte a sírba két fia is, így családja fiágon kihalt. Özvegye, somlyai Báthory Anna János Zsigmond és Izabella kegyéből megtarthatta a férjétől származó vagyont, sőt magával vihette azt második, ecsedi Báthory Györggyel kötött házasságába is. Az aranszálakkal szőtt, gyöngyökkel díszített kárpit Báthory György 1569-es végrendeletében tűnt fel újra: „Eorsebetnek hagyom az gyöngyös karpitot”.⁴⁸ Azt, hogy ez a textilja azonos a Mátyás király kincstárból származóval, egy pár évvel később kelt, Báthory Erzsébet hozományáról szóló jegyzék rögzítette: „Item aulea Mathiae regis aurata et gemmata”.⁴⁹ További sorsa egyezik a korábban említett aranykeresztével. Nádasdy Ferenc testamentuma szerint azonban 1663-ban már – mint láthattuk – igen rossz állapotban volt, későbbi említését nem ismerem.

46 Schönherr Gyula, Nádasdy Ferencz országbíró végrendelete (3. rész). *Történelmi Tár* 11 (1888) 582.

47 Mednyánszky Alajos, Drágffy Jánosnak 1526. esztendőben Mohácsi Táborból kelt utolsó rendelkezése. *Tudományos Gyűjtemény* 8 (1818) 30. „Az aranyos kárpitot, melyet Ő felsége Mátyás király ada Atyámnak, Drágffy Bertalannak vére hullásáért, és hűséges szolgálattáért negyven ezer forintokban, hagyom az én Uramnak, atyámfiaának Szepesi Jánosnak, erdélyi vajdának [...] Budán Sz. György napján ígérem vala neki illy ok alatt: hogy ha az Isten engemet előtte ki talál e' világból venni, Feleségemnek, gyermekeimnek, házaimnak, és minden jószágaimnak gondját viselleye [...]”

48 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL), E 148, NRA, Fasc. 843. No. 11. Kelt: Csicsva, 1569. április 3.

49 Balogh, *Művészet*, 395. szerint a kárpit apai ágról származott – emellett szólna, hogy Báthory György 1569-ben saját tulajdonaként rendelkezett róla, ugyanakkor olyan írott forrás eddig nem került elő, amely ezt megelőzően is Báthory-tulajdonban említette volna a kárpitot.

A TÁRGYAK UTÓÉLETE

Ahogy János Zsigmond fejedelem végrendelete is megmutatta, a Szapolyai-kincstár – törvényes fiúutód híján – szétszóródott. A testamentum legfőbb kedvezményezettje a fejedelem lengyel rokonsága volt, de magyar főurak is jócskán részesültek belőle, s némelyikük hagyatékában még később is fel-felbukkant egy-egy tárgy.

A dúsgazdag Dobó Ferenc, az erdélyi sókamarák egykori vezetője, Lodovico Gritti haláláig annak bizalmas embere (és a rossz nyelvek szerint a Gritti-vagyon megszerzője),⁵⁰ hagyatéki összeírásában (1603) feltűnt egy lavabokészlet, amely a leírás szerint János királytól származott: „[...] *pelvis ingens cum amphora sive infundibulo quondam Johannis regis, ut ex insignibus apparet.*”⁵¹ Mint azt a hagyaték összeírói is megjegyzik, Dobó Ferenc hátrahagyott javaiból nyolc darabot kiválasztottak II. Rudolf császár számára: minden bizonnyal e mosdó-medence is köztük volt. A hagyaték sorsának ismeretében azonban ennél jóval több került a császári kincstárba.⁵²

Hagymássy Kristóf, János Zsigmond azonos nevű „testamentárius urának” unokája 1630. június 16-án fogalmazott pótvégrendeletében kisebbik fiának, Hagymássy Jánosnak rendelte „*János király szablyáját*” – míg idősebbik fiának a Ferdinándtól kapottat szánta.⁵³ János Zsigmond végrendelete egyébként valóban megemlékezett egy gazdagon díszített szablyáról, amelyet 1567-ben az idősebb Hagymássynak hagyott. Nem elképzelhetetlen, hogy ugyanez a fegyver bukkant fel később a leszármazottnál.⁵⁴

A 17. század közepén is előfordult, hogy a Szapolyai-családtól származó egy-egy tárgyat számon tartottak: az 1645. szeptember 18-án Kassán végrendelező Abafi Mária, Bojnicsics Horváth Mihály özvegye például unokaöccsének, Bekény Jánosnak hagyta János király zománcos hegyestőrét.⁵⁵

A tárgyak továbbörökítésében megmutatkozó emlékezet azonban csak nagyon ritkán nyúlik túl két-három generáción, így minél később bukkan fel egy-egy tárgy

50 Barta Gábor, Ludovicus Gritti kormányzósága. *Történelmi Szemle* 14 (1971) 312–313; Draskóczy István, Az erdélyi sókamarák ispánjai, 1529–1535: az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai-korszakban. *Levéltári Közlemények* 75 (2004) 38.

51 Dobó Ferenc hagyatéka, 1603. január 29. Kivonatát közli: Vincze Gábor, A Dobó-család kincsei. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 77–78. A vagyoni összeírások az ötvösműveket rendszerint anyagi értékük sorrendjében, tárgytípusok szerint csoportosítva mutatják be. Mivel ez a készlet az elsők közt szerepel, közvetlenül megelőzve egy Mátyás-címeres korsót, ebből következtethetünk kimagasló értékére.

52 Lásd Takáts Sándor, Dobó Ferenc generális. In: Uő, *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Budapest, 1928, 379–432.

53 Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Budapest, 1879, III. 258. A pontos szöveg így hangzik: „*János király szablyáját, kit én csináltattam*” – ez talán úgy értendő, hogy javíttatta a fegyvert.

54 Heckenast, János Zsigmond, 159: „*frameam pulchram, cuius vaginae ima pars, circui alligatorij, crux manubrij et bullae super zonam seu cingulum frameae ex auro sunt parati et colore nigro zamantz [zománc] ornati.*”

55 MNL OL, E 148, NRA, Fasc. 782. No. 19: „*10. Marat volt ennekem Janos kiraly hegyes töre zomanczos, aztis hagyom Bekeny János Uramnak.*”

3. KÉP. KORALLSZEMES OLVASÓ AZ ESTERHÁZY-GYŰJTEMÉNYBŐL
FOTÓ © BUDAPEST, IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM

a forrásokban, annál nagyobb elővigyázatossággal kezelendő az adat hitelessége. Az Esterházy-kincstár 17. századi inventáriumai is nagy számban eredeztettek darabokat különböző uralkodóktól, fejedelmektől és főpapoktól, s mivel ekkor még a kincstár kialakulásának időszakában járunk, esetenként „provenienciaváltó” tárgyakra is felfigyelhetünk: ezeket a kincstár különböző időszakokban felvett jegyzékei különböző személyektől vezettek le. Közéjük tartozik például az a korallszemés olvasó (3. kép), amelyet 1685-ben Esterházy Pál még János királytól származtatott,⁵⁶ ám alig egy évtized múltán már inkább Báthory István lengyel király birtokából szerette volna a magáénak tudni.⁵⁷ A modern kutatás ezzel szemben a tárgyat Nádasdy Ferenc kincstárából eredezteti és – attól függően, hogy a Báthory-provenienciát elfogadhatónak tartja-e – az 1570 vagy 1640 körüli évekre datálja.⁵⁸

56 Katona Imre, A fraknoi kincstár 1685. évi leltára. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője* 17–18 (1983–1984) 470. Nr. 8: „Edgy eöregg veöröss Kláris, 10 szemeü olvaso, kinek edgyik végén edgy aranyas metallium edgy eöregg gombal edgyütt, másik végén arany teöreök forma gyeüreü vagon, mely János királyé volt.”

57 „Rosarium Decennarium ex Corallis magnis, cum argenteo deaurato Pater Noster, Numismateque simili Christi Domini, & uno Annulo dependentibus, condam Regis Poloniae Stephanj Bathory existens.” *Inventarium Thesauri Cels. S. R. I. Princ. Pauli Esteras [...]*, 1696. Arm. 51–52. No. 23. MNL OL P 108, Esterházy-levéltár, Rep. 8. fasc. C. Nr. 38Nb.

58 Héjtné Détári Angéla, A fraknoi Esterházy-kincstár a történeti források tükrében. In: Galavics Géza (szerk.), *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti Tanulmányok*. Budapest, 1975, 490; Szilágyi András, Adalék Nádasdy Ferenc (1623–1671) műkincseinek utóéletéhez. *Ars Decorativa* 16 (1997) 58–59; Mikó–Sinkó (szerk.), *Történelem-kép*, 439–440, kat. VII–13 (Szilágyi András); Szilágyi András (szerk.), *Műtárgyak a fraknoi Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. (Thesaurus Domus Esterhazyanae, I.) Budapest, 2014, 261–262, kat. V. 7 (Pandur Ildikó).

Szapolyai-serleg

Természetesen, ha az értéktárgyat címer is díszítette, akár évszázadokon át is fennmaradhatott az eredeti tulajdonos emlékezete. Különös módon ennek épp ellenkezőjére látunk példát: az egyetlen máig fennmaradt, Szapolyai-címert is viselő tárgynak, az Esterházy-kincstár krizopráz serlegének (4. kép) múltjában a 19. század végéig egyáltalán nem találkozunk János király nevének említésével.

Azt sem lehet teljes bizonyossággal meghatározni, mikor került be az ötvösmű a fraknói kincstárba. A feltételezések szerint az 1725. évi Esterházy-inventárium leírása („Nro 20. Más egy kübül való Ezüstben foglalt aranyos födeles tok nélkül való Pohár”)⁵⁹ már erre vonatkozik. Sajnos az inventárium idézett tétele épp az ötvösmű feltűnő jellegzetességeiről nem tesz említést: tekeredő fatörzset imitáló szárral, a rajta látható csiga-, béka- és puttófigurákról, a ritka kőanyag (krizopráz) feltűnő zöld színéről, a fedél hólyagos díszítéséről, a gránátalmás zárótagozatról és a benne rejtőző, Szapolyai-címert tartó heroldról. Persze azonosságukat sem zárja ki semmi, hiszen a serleg valóban aranyozott ezüst foglalatú, a serlegtest tényleg kőből készült, és van fedele is, de ez adott esetben még sok más tárgyra is igaz lehet.

Nem sokkal jobb a helyzet a későbbi inventáriumokkal sem. Példának idézném azt az 1858-ban kelt kincstárjegyzéket, amelyben az edény az alábbi leírással szerepelt: „No. 303. Eine silberne Vase mit Jaspis schalle. 12 Mark, 250 ft.”⁶⁰ A „jáspis-csészés ezüstedény”-t, amelyről még annyi sem derül ki, hogy aranyozott volt-e, feltehetően soha nem mernénk e tárgyra vonatkoztatni, ha nem tudnánk, hogy ez a jegyzék szolgált alapul az 1919. évi Iparművészeti Múzeummal kötött letéti szerződéshez, amelynek tárgyakat felsoroló mellékletében az új regisztrációs szám mellett a fraknói leltári számot is feltüntették. Abban a megfelelő helyen az alábbi leírást találjuk: „No. 141-303. Fedeles serleg. Fatörzset ábrázoló szárral, teste jászpizból, fedelén gránátalma. XVI. sz. Zápolya J.-tól.”⁶¹

A legkorábbi, meglehetősen biztonsággal erre a díszedényre vonatkoztatható leírás véleményem szerint egy 1778-as szállítási jegyzékben található. Ebben egy korábbi odaszállítást követően Eszterházáról Fraknóra visszavitt tárgyakat írtak össze, köztük egy zöld kőből készült, nagy méretű serleget, amelynek fedele és szára is aranyozott volt, és különböző alakok, valamint hercegi címer díszítettek.⁶² Ám az, hogy a címer a Szapolyaiaké lenne, még ekkor sem merült fel. Ezt

59 Katona Imre, A fraknói kincstár 1725-ös leltára. *Művészettörténeti Értesítő* 29 (1980) 136.

60 *Inventarium über die zur hochfürstlich Eszterházyischen Fideicomiss herrschaft Forchtenstein gehörigen Praetiosen und anderen historisch merkwürdigen Gegenständen, welches den 26ten May d. J. und den darauf folgenden Tagen aufgenommen worden ist.* Fraknó, 1858. Kasten XLV–XLVI. No. 303. MNL OL P 112, Esterházy-levéltár, Leltárak. No. 118.

61 Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumnak Főméltóságú herceg Esterházy Miklós ur által megörzés végett 1919 szeptember hó 30-án átadott műtárgyak jegyzéke. Budapest, 1919, 40; MNL OL, P 112, Esterházy-levéltár, Leltárak. No. 118.

62 Rákossy Anna, Egy forrásértékű inventárium 1778-ból az Esterházy-kincstár „mobilis” darabjairól. In: Tüskés Anna (szerk.), *Ars perennis. Fiatal művészettörténészek II. konferenciája*. Budapest, 2010, 295: „Ein grosser Bocal von einem grünen Stein mit vergoldten Deckel und Fuß, verschiedenen Figuren und Fürstlichen Wappen.”

4. KÉP. SZAPOLYAI-CÍMERES KRIZOPRÁZ SERLEG
AZ ÉSTERHÁZY-GYŰJTEMÉNYBŐL

FOTÓ © BUDAPEST, IPARMŰVÉSZETI MŰZEUM

először az 1884. évi ötvösmű-kiállítás katalógusa tette szóvá, szerzői a tárgyat feltételelesen sziléziai eredetűnek tartották, abból kiindulva, hogy a krizoprázt Sziléziában bányásszák.⁶³ A készítés helye és ideje máig vitatott a szakirodalomban, a mű stílusjegyei alapján sokan érvelnek Nürnberg (Ludwig Krug műhelye) mellett is, ám a 16. század elején Sziléziában – éppen a Krug-műhely tevékenységének hatására – nagyon hasonló stílusjegyek mutathatók ki. A beütött meszterjegy máig feloldatlan, így sajnos az sem nyújt közelebbi támpontot.⁶⁴

Mivel nem tudni, mikor került a tárgy az Esterházy-kincstárba, arról is nehéz nyilatkozni, milyen útvonalon jutott Fraknóra. Azt a feltételezést, hogy Szapolyai János a serleget unokahúga, Hedvig lengyel hercegnő Joachim brandenburgi örgróffal kötendő házasságára küldte esküvői ajándékként Krakkóba, majd a serleget egészen az 1620-as évekig Berlinben őrizték, míg nem a 17. században visszatért Magyarországra, egyelőre nem tekinthetjük többnek hipotézisnél, mivel írott források a tárgynak sem az oda-, sem a visszaútját nem dokumentálják.⁶⁵

KÉTES PROVENIENCIÁJÚ TÁRGYAK

Míg a 17. században elsősorban olyan családok (vagy leszármazottaik) birtokában tűntek fel Szapolyai-tárgyak, akik vagy Szapolyai Jánossal, vagy János Zsigmonddal kapcsolatban álltak, láthattuk, hogy az említések a század második felében megritkultak, majd a következő században el is tűntek. A 19. században viszont a nemzeti királyok iránti nosztalgia fokozódásával (és Szapolyai negatív megítélésének enyhülésével)⁶⁶ egyre-másra bukkantak fel a Szapolyai-családtól származtatott ötvösművek. (II.) János király családi címerrel és 1561-es (máshol 1565-ös) évszámmal díszített mentekötője a magyar „delnők” által 1864-ben Bécsbe kiállításra küldött anyagban bukkant fel először (Prónay Gábor tulajdonából), majd pár évvel később, 1867-ben szerepelt a Képzőművészeti Társulat régiségkiállításán és 1876-ban az árvízkárosultak megsegítésére rendezett budapesti tárlaton is (ekkor már Prónay Dezső tulajdonaként).⁶⁷

Szintén az 1867-es régiségkiállításon mutatták be először a nagyközönségnek, majd az 1873-ban Bécsben és 1876-ban a Károlyi-palotában rendezett tárla-

63 Radisics Jenő – Pulszky Károly (szerk.), *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma*. Budapest, 1884, 24–25, 3. terem, 2. szekrény, 7. serleg; Radisics Jenő – Pulszky Károly, *Az ötvösség remekei a magyar történeti ötvösműkiállításon*. Budapest, 1885, I. 7–8.

64 A datálás és lokalizálás kérdéseiről további irodalommal: Héjji Détári, A fraknoi Esterházy-kincstár, 500; Szilágyi, *Műtárgyak*, 56–62, kat. I. 3 (Szilágyi András). Layer Károly szerint a krizoprázcsésze és a gomb lombzatában lévő Szapolyai-címerpajzs is későbbi kiegészítés. Layer Károly, *Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma műtörténeti magyarázatokkal*. Budapest, 1927, 50.

65 Erről részletesen például: Szilágyi András (szerk.), *Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből*. Budapest, 2006, 58–59, kat. 3 (Szilágyi András).

66 Horváth Zita, A 19. századi történetírás Szapolyai-képe. *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 3 (2008) 165–176.

67 A magyar delnők bécsi tárlata. *Hölgylátár*, 1864. április 26., 393; Régiségek kiállítása a Képzőművészeti Társulat termeiben. *Nefejejs*, 1867. május 19., 240; Ipolyi Arnold, Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása. *Századok* 10 (1876) 502.

ton is kiállították azt a Szapolyai Jánostól eredeztetett, Sz. J. kezdőbetűkkel és 1529-es évszámmal jelzett ezüstserleget (Andrássy Manó tulajdonából), amely a hagyomány szerint a szepesi várból került elő.⁶⁸

Egy Jankovich-gyűjteményből származó aranyozott ezüstkupát, amelyet a Nemzeti Múzeum az 1867-es párizsi világkiállításra küldött, a *Fővárosi Lapok* ismertetője tévesen tartott János Zsigmondénak: „Domborműves aranyozott ezüst edényt szemlélünk a billikomok mellett, melynek oszlopok által elválasztott négy osztályában a tékozló fiú története van ábrázolva. Gombját egy buzogányt tartó és karon ülő sas képezi; fülét pedig kihajló nő, mely lábát régi főre teszi. Német modor. Aranyozott ezüst kancsó, födelén Zápolya cimere látszik és 1565.”⁶⁹ A tárgyon valójában sem címer, sem évszám nincsen, és a gyűjtő a Jankovich-inventárium bejegyzése szerint Salbeck Annától, Salbeck Károly szepesi püspök unokahúgától vásárolta meg.⁷⁰

Azonban voltak Jankovich kollekciójában általa is a Szapolyai-családhoz kötött ötvösművek, így például egy aranyozott ezüstpohár, amely a felirata szerint (SRMO PPI STEFANO VRBS WARADINA VOVET 1540 VI. CYAT) János Zsigmond születésének emlékére készült.⁷¹ Nála tűntek fel Izabella királyné vitatott eredetű evőeszközei és ékszere is.⁷² Az előbbi tárgy lappang, az utóbbiak hitelesége pedig kérdéses. Nem is elsősorban a tárgyak minősége miatt (Izabella királyné opálos függője a Magyar Nemzeti Múzeum egyik legszebb és legtöbbet publikált ékszere), hanem azok datálása alapján: a Szapolyaiak koránál feltehetően mindegyik később készült.

*

Szapolyai János és fia, János Zsigmond kincstára 1571 után, a család fiági kihalásával szétszóródott, darabjait ma már csak írott forrásokból: végrendeletekből, jegyzőkönyvekből, inventáriumtöredékekből ismerjük. Bár közülük néhány kiemelkedően fontos darab még sokáig nyomon követhető a forrásokban, tárgyi valójában ma már egyik sem azonosítható. Mivel többségük nemesfémből készült, az idők során vélhetően egyik sem kerülte el a beolvasztást. A kincstárra

68 General-Direction (szerk.), *Welt-Ausstellung 1873 in Wien. Officieller Kunst-Catalog*. 2. vermehrte und verb. Aufl. Wien, 1873, 50. No. 28. – itt egyébként Z. J. (Zápolya János) monogrammal tüntették fel; Régiségek kiállítása, 240–241; Henszlmann Imre – Bubics Zsigmond (szerk.), *A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gf. Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett Műipari és Történelmi Emlék-Kiállítás tárgyaitak lajstroma*. Budapest, 1876, 33; Ipolyi, Magyar mű- és történelmi emlékek, 498.

69 Magyar Régiségek (Az „1867-diki világtárlat”-ból). *Fővárosi Lapok*, 1869. január 26., 20. sz., 76.

70 Mikó Árpád (szerk.), *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei*. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2002/1.) Budapest, 2002, 136–137, kat. 81 (Kiss Erika).

71 A Magyar Nemzeti Múzeum Jankovich Miklós gyűjteményével együtt ezt is megvásárolta, de 1941-ben elcserélték más tárgyakra: ebből arra következtethetünk, hogy a szakemberek a tárgyat nem tartották értékesnek (hitelesnek). Kiss Erika, Jankovich Miklós gyűjteményeinek leltárkönyvei a Magyar Nemzeti Múzeumban. I. Kora újkori ezüstművek. *Folia Historica* 27 (2011) 7.

72 Mikó, *Jankovich*, 168–169, kat. 132 (Kiss Erika); Uo. 179–180, kat. 148 (Kiss Erika); Uo. 190–191, kat. 163 (Kiss Erika).

vonatkozó forrásanyag kutatásának eredményeképp a Szapolyai-kincsekről való eddigi tudásunk paradox módon nem nőtt, hanem csökkent. Megbízhatónak és szemtanútól származónak vélt leírásokról derült ki, hogy szerzője az eseményeken valójában nem volt jelen, azonos művekről készült beszámolókról, hogy tulajdonképpen különböző tárgyakra vonatkoznak, évtizedekkel később keletkezett (és eddig épp ezért kevés figyelemre méltatott) iratokról pedig az, hogy információik meglepően pontosak. Láthatóvá vált, hogyan tapadnak a királyi eredetről szóló „mítoszok” egyik tárgyról a másikra. Jól követhető volt a forrásokban a Szapolyai-ház iránti tisztelet dinamikája is: míg a 16. században még gyakran bukkantak fel az írott forrásokban tőlük eredeztetett tárgyak, a 17–18. század fordulójától nincs többé nyomuk. Még olyan esetben sem, amikor a mű származását címer tanúsítja. A 19. században, Szapolyai megítélésének változásával viszont újra megszorodtak említéseik.

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

A Szapolyai-család az 1460-as évektől kezdve több mint egy évszázadon keresztül meghatározó szerepet töltött be a Magyar Királyság történetében. A kötetben olvasható tanulmányokból élénk tárul az első nemzedék rendkívüli karrierje, melynek köszönhetően példátlanul gyorsan lettek az ország legnagyobb földesurai. A dinasztia vagyonára, presztízisére és katonai erejére támaszkodva a második generációhoz tartozó János másfél évtizeden keresztül sikeresen igazgatta Erdélyt, és 1526-ban a magyar alattvalók többsége előtt nyilvánvaló volt, hogy őt illeti meg a Lajos király halálával elárvult magyar korona. Az írásokból megismerjük a király kül-, város- és egyházpolitikáját, udvarának művelődési viszonyait, valamint neki és utódainak, Izabella királynénak és fiának, II. János választott királynak az Oszmán Birodalomhoz fűződő viszonyát. A szövegekből kirajzolódó kép alapján a Szapolyaiak története két részre osztható. A sikeres felemelkedés után magyar királyként már kevés volt a családi háttér az eredményes kormányzáshoz. Az ország világbirodalmak hadszíntere lett, és a kiszolgáltatott helyzettel a Jagellók után a Szapolyaiak sem

tudtak megbirkózni. Bár az ország egységét nem sikerült megőrizni, a Kárpát-medence keleti területein megszervezett királyságuk így is nagy szolgálatot tett a magyar társadalomnak. Több évszázados felejtés után ez a kötet az utolsó magyarországi királyi dinasztia méltányos értékelésére vállalkozik.

Ára: 3900 Ft

